

'סרבנות קשר' – קונפליקט ביחסי הורה-ילד במצבי פרידה וגירושין

זיוה לויטה מ.א.¹, ניצה עציון מ.א., פנינה ויטלי ב.א.¹, אורית אברמוביץ מ.א.¹,
פרומית קוטלר מ.א.¹, מיכל ניר ב.א.¹

קיימת הסכמה בין אנשי המקצוע על חשיבות הקשר של הילד עם שני הוריו להתפתחותו הנפשית. למרות זאת, במשפחות הנמצאות במשברי פרידה וגירושין, קורה שאחד הילדים או כולם מסרבים לכל קשר עם אחד ההורים. אנו רואים את סירובו של הילד כסימפטום המצביע על מצוקת המערכת המשפחתית כולה, ולא רק של אחד ההורים או הילדים. המאמר מסכם את הידע והניסיון שהצטברו בארבע השנים האחרונות בעבודה של צוות התחנה לייעוץ בחיי נישואין ומשפחה, במחלקת הרווחה עבר-הירקון, תל-אביב. נתייחס לפילוסופיה המכוננת את המטפל, נתאר את המאפיינים המיוחדים למשפחות בהן מתרחשת תופעת 'סרבנות קשר' ונבחן את הכלים הטיפוליים שמצאנו כיעילים בעבודה עם משפחות אלו.

את הקשר עם אחד ההורים, אלא כפתרון דחק מצידו לסך כל האינטראקציות במערכת משפחתית, שבה האיזון הופר בצורה חמורה. משבר גירושין מפר איזון שהיה קיים במשפחה ומחייב בניית איזון חדש. סימפטום 'סרבנות קשר' הוא ניסיון של המערכת לטשטש ולהדחיק את הקונפליקט המערכתי ולהשיג איזון חדש.

משפחות, בהן קיימת התופעה של סרבנות קשר, מגיעות לטיפול בדרך כלל בהפניה של בית-המשפט ולא מתוך בחירה חופשית. המטפל, אליו מגיעה משפחה כזו, נחשף כמעט מיד למערכת כבדה של לחצים מכיוונים שונים: ההורה המשמורן, ההורה המסורב, הילד, בית-המשפט, עורכי-הדין של שני הצדדים, המערכת המשפחתית המרחבת, ולעתים גם מערכות חברתיות, חינוכיות וטיפוליות בקהילה. כולם מעורבים ומפעילים את השפעתם ברמה זו או אחרת של מעורבות רגשית. ההורה המשמורן מביע חרדה לשלום הילד בצורה סמויה או גלויה. קיימת אצלו לעתים הזדהות עם 'ההחלטה' של ילדו להפסיק קשר עם ההורה השני, הנתפס על-ידו בין כה וכה כבן-זוג (וכהורה) גרוע. ההורה המשמורן נוטה לקבל את בחירתו של הילד לנתק את הקשר שלו עם ההורה השני כהגנה, שכן זו הדרך בה הוא עצמו בחר עת נפרד מבן-זוגו. ההורה המסורב, לעומת זאת, מפעיל על המטפל לחץ כבד לחדש את הקשר עם ילדו, וחוזר ומדגיש את זכותו הטבעית והחוקית לראות את ילדו. לעתים קרובות הוא פונה לרגשות ההוריים של המטפל, כדי לקבל יחס של הזדהות עם כאב הניתוק מילדו.

שבר פרידה וגירושין מאופיין, לעתים קרובות, בעימותים בהם שני בני-הזוג נאבקים זה בזה בכל החזיתות, ובעיקר סביב נושא ההורות. אחד הילדים או יותר עשויים לספק פתרון למאבק על-ידי נקיטת עמדה החלטית נגד המשך הקשר עם ההורה הלא משמורן. ילד כזה מכריז כביכול 'שהקרב הוכרע', וכך מגסה ליצור מצב של שביתת נשק. ניתן להגדיר ילדים סרבנים אלה כ'יתומים בעל-כורח', מתוך הנחה שה'יתמות' נגרמת על-ידי המערכת המשפחתית ה'ממיתה' את אחד ההורים, וכך גם 'ממיתה' את חירותו וזכותו של הילד לממש את הקשר עם שני הוריו. ריצ'רד גרדנר (1, 2) כתב על 'תיסמונת התנכרות להורה' (parental alienation syndrome) כתיסמונת הילד שאינו יכול להכיל אמביואלנציה. לפי גרדנר, פתרון האמביואלנציה מתבטא בכך שאהבת הילד להורה אחד מודחקת והוא מבטא כלפי הורה זה רק רגשות שליליים, בעוד ההורה השני נתפש כמושלם. ברגמן וויצטום (3) רואים את הילד המסרב לראות את ההורה, כחטוף על-ידי הורה מסית. אנו בחרנו לכנות תופעה זו 'סרבנות קשר', מתוך הנחה שלא מדובר בבחירה חופשית של הילד לנתק

¹ תחנה לייעוץ בחיי נישואין ומשפחה, מחלקת הרווחה עבר-הירקון, תל-אביב.

* ברצוננו להודות למנהלת מחלקת הרווחה בעבר-הירקון, תל-אביב, רחל בורקו ולפקידת סעד ארצית לחוק סדרי דין, יעל הרמל, על האמון, העזרה והתמיכה.

המאפיינים משתנים במשפחות בהם מופיע סימפטום 'הסירוב'.

פרופיל

התופעה המרכזית הבולטת היא 'תקיעות' בתהליכי הנפרדות והדיפרנציאציה (11) ורמה נמוכה של דיפרנציאציה של העצמי (12, 13). בתוך המבנה המשפחתי הרבידורי של שני ההורים מצאנו חוויות ילדות מאופיינות ביחסים סימביוטיים, מצד אחד, או ביחסים המאופיינים בנתק או בהיעדרות ממושכת (רגשית או פיסית) של אחד ההורים, מצד שני. ההורים, כילדים, גדלו במשפחות בהן לא התאפשר להם תהליך הנפרדות והדיפרנציאציה.

אם, בשלב בו הילד מגלה את העולם ומתחיל להגדיר את הייחודיות והשונות שלו, הוא קולט חרדה רבה מההורה ודרישה ממנו להיות דומה להורה, ולא – יש איום בנתק (11), או מתפתחת אצל הילד הבנה שמי שלא דומה לו הוא נגדו. בתוך משפחות כאלו מתפתח, אם כן, אדם בעל רמה נמוכה של דיפרנציאציה של העצמי (12). אדם זה מונע על-ידי רמות חרדה גבוהות, שנובעות מהמערכת הרגשית הפנימית שלו, שאינה מסוגלת לתת מקום בעל ערך לתגובות רגשיות של זולת השונה ממנו. הפתרון לחרדה שמעוררת השונות שמתגלה הוא התרחקות ונתק. מדובר באדם שלא זכה בילדותו להכרה בשונות ובייחודיות שלו, וכבוגר הוא חסר את הכלים הדרושים להבנה וקבלה של אמביואלנציה ושל מה ששונה ממנו. אצל רבים מהם התפתח הרפוס 'הכל או לא כלום', 'אתה איתי או נגדי', שבא לידי ביטוי במסגרות חיים שונות ובדפוסי קשר עם דמויות משמעותיות. אנשים אלה לא למדו את המרחב הקיים בין נתק לסימביוזה ואת הגוונים הרבים והצורות השונות של קשר. הנתק, כפתרון למצבי חרדה וקונפליקט ביחסים, הוא פתרון מוכר לאנשים אלה כבר ממשפחות המוצא שלהם. מתוך המערכות המשפחתיות כפי שתוארו לעיל, בחירת בן-הזוג תתאפיין לרוב בחיפוש אחר יחסים זוגיים סימביוטיים, מגינים ומשלימים. פעמים רבות אצל זוגות אלה, הזוגיות הסימביוטית, שאופיינה באידיאליזציה, הדגשת הדומה והמשלים והערצה הדדית, קורסת עם הופעת ילד במשפחה. מאחר שבשפה הפנימית אין לבני-הזוג יכולת להבין ולקבל ש'אהבה פנים רבות לה', הרי ברגע שנכנס גורם נוסף לזוגיות, כמו ילד, החרדה עולה ומגיעה למימדים בלתי נסבלים. אנשים אלה דורשים נאמנות מוחלטת, והצורך להתחלק עם עוד מישהו באהבה לא נתפס אצלם כאפשרי. האידיאליזציה מתחלפת בתחושת איום ובן-הזוג הופך מ'נסיון החלומות' ל'מפלצת מסוכנת'. גם כלפי הילד מופנות דרישות לנאמנות מוחלטת, והוא גדל במשפחה כזו ללא שפה ומיומנויות לאפשרויות שונות של קשר, וגם אין לו יכולת להכיל אמביואלנציה ושונות. חסר זה קיים לא רק בגלל גילו, אלא גם בעקבות המודל הנוקשה של יחסים

הילד, מצידו, מתייזב לעתים קרובות מול המטפל עם הצהרות חד-משמעיות על החלטתו לנתק את הקשר עם ההורה האחר, תוך שהוא 'מדקלם' את רשימת 'העבירות' והמעשים הפוגעים שהוא מייחס להורה המסורב. נוסף על ההורים והילד נתון המטפל, אם הוא מתבקש להגיש חוות דעת לבית-המשפט או בית-הדין בנושאי משמורת והסדרי ראייה, גם ללחצים מצד בית-המשפט ובית-הדין הרבני. שני גופים אלה מצפים מהמטפל להמליץ על פתרונות מעשיים, ולו אף זמניים, בהקדם האפשרי, כך שההורה המסורב יוכל לממש את זכותו לקשר.

המורכבות של האינטראקציה המערכתית בה אנו עוסקים באה לביטוי בעוצמות הרגשיות החזקות ובהרגשה המועברת למטפל על-ידי כל חלקי המערכת, שמדובר בשאלות קיומיות. במפגש לחצים זה מצאנו עצמנו מחפשים פתרונות מתאימים. להפתעתנו, למרות שמצאנו בספרות המקצועית מיגוון רחב של תיאוריות, העוסקות בנושא השפעת גירושין על ילדים (5, 6, 7, 8, 9, 10), הרי מצאנו מעט מאוד חומר על התופעה לה קראנו 'סרבנות קשר'. גרנר (1, 2), כמו גם ברגמן וויצטום (3) מציעים פתרונות טיפוליים הנגזרים מראייה המטילה את האחריות על הורה אחד. במאמר זה בוצענו להציג גישה, השמה דגש על האחריות ההדדית של שני המבוגרים במשפחה ומתייחסת לדינמיקה האישית, הזוגית, המשפחתית והמערכתית, בניסיון לבנות מודל טיפולי שמטרתו לאפשר קשר הורה-ילד גם במצבים קיצוניים של סירוב. המודל מתייחס להורים במצבי משבר שיש להם כוחות ויכולת לפיתוח מודעות כלשהי לצורכי הילדים. המודל אינו מתאים למצבים בהם אצל אחד ההורים קיימת פאתולוגיה כזו שאינה מאפשרת לו הבנת הצרכים של הילד.

המאמר מתבסס על ניסיון טיפולי בן ארבע שנים, עם כ-60 משפחות, בהן אותרה ואובחנה תופעת הילדים 'סרבני קשר'. להערכתנו, מתוך כלל המשפחות בטיפולינו סביב משבר פרידה וגירושין בכ-30% אותרה תופעת 'סרבנות קשר'. המאמר מתייחס למאה ושישה ילדים, מתוכם 88 הצהירו שאינם מוכנים לפגוש את אחד מהוריהם. מתוך 60 המשפחות, כ-4 משפחות הילדים הם במשמורת האב וכ-56 משפחות הילדים במשמורת האם. גילאי הילדים: 20% מהילדים בגיל 3-6, 30% בגילאים 6-10, 30% בגילאים 10-14, 20% בגילאים 14-18.

פרופיל ומאפיינים של מערכות משפחתיות שבהן

מתפתח סימפטום של ילד 'סרבן קשר'

מערכת שבה עלול להתפתח סימפטום של ילד 'סרבן קשר' מאופיינת בשילוב של מרכיבים מערכתיים ואיש-יותיים. הניסיון המקצועי והידע התיאורטי הביאו אותנו לבנות פרופיל ולאחר מספר מאפיינים. העוצמה ושילוב

שאותו הפנים במשפחתו (משפחה במוכח הרב-דורי). הדבר בולט גם בטיפול: דרישה מהמטפל, כמו מהילד, להיות איתי אחרת אתה נגדי.

מאפיינים

1. טישטוש גבולות במערכת הורה-ילד: בין ההורה המגדל לבין הילד נמצא לעתים קרובות מערכת יחסים עם גוון סימביוטי וטישטוש גבולות בין צרכי הילד לצרכי ההורה. תלותו של הילד בהורה המשמורן גוברת, ובאה במקום תלות מאוזנת בשני ההורים. הילד מפתח רגישות גבוהה למצבו הפיסי והנפשי של ההורה המשמורן ולקוץ על עצמו תפקידים 'הוריים' בניסיון לפצותו. לעתים מתבטא הפיזיו ברגשות שליליים שהילד מבטא במקום ההורה. גם במערכת היחסים בין ההורה המסורב לילד נמצא לרוב אותו טישטוש גבולות. ההורה המסורב מצפה מהילד לתגובות של 'חבר בוגר'. כאשר הילד מאכזב אותו, הוא מגיב באופן שאינו הולם הורה בוגר, כמו למשל, 'ברוגז', הענשה לא פרופורציונלית, הצבת אולטימטום ועוד. התנהגות כזו של ההורה מעמידה את הילד בלחצים נפשיים קשים. כשהתביעה הרגשית הזו הופכת לאינטנסיבית מדי, הילד בוחר בפתרון הנחק כדי להגן על עצמו מפני התובענות הרגשית והאשמה, שמכבידות עליו יתר על המידה. לא פעם משתפים ההורים את הילד במאבק הזוגי בדרכים ישירות ועקיפות: שיחה עם הילד על הסכל שגרם להם ההורה השני, או מצבים חוזרים בהם האם מקבלת מיגרנה מיד לאחר שיחת טלפון של הילד עם אביו, או עשר דקות לפני הביקור המתוכנן של האב. גרדנר (1) מדבר על מצבים שמגיעים לרמה של "שטיפת מוח" ישירה או עקיפה.

2. תפיסת ההורה המסורב כמסוכן: ההורה הנגטש מעביר את חווית הנטישה האישית שלו אל הילד. החרדה שבין-זוגי ינטוש גם את הילד, כפי שנטש אותו, גורמת לו להגן על הילד מפני קשר עם אדם, הנתפס על-ידו כשלילי, חסר רגשות, חסר ערכים ומסוכן, והקשר עלול להסתיים בכאב ואכזבה לילד. כאשר הילד חווה חוויות טראומטיות, כמו אלימות פיזית ומילולית בסערת הגירושין, הן עלולות להביא אותו למסקנה שיש להתרחק מההורה המסוכן.

3. קונפליקט הנאמנויות: מערכות משפחתיות אלו מאופיינות, בדרך כלל, בתישדורות גלויות וסמויות שיינתנו לילד מצד שני ההורים הנאבקים זה בזה, וכך מעמידים אותו במצב שעליו לכחור באחד משניהם. הילד חווה מצב בלתי אפשרי מבחינתו, שבו קשר עם הורה אחד משמעו 'בגידה' בהורה השני (14). הנתק משמש לילד כפתרון לקונפליקט זה. לרוב יש לילד באופן טבעי גם רווח גדול יותר בהבטחת נאמנות-ללא-פשרות להורה המגדל. זהו מצב שבו נעלמת האמביוואלנציה. לעתים קרובות מצרף הילד לנתק גם את

משפחתו המורחבת של ההורה המסורב כדי למנוע מעצמו לחצים מכיוון זה.

4. שנאה כפתרון: ילד, שאינו יכול לשאת את הקונפליקט בין שתי רשויות ההורים, 'פותר' זמנית את הקונפליקט על-ידי 'ביטול' נוכחותו הרגשית של אחד ההורים. כך, הוא מסיר באופן זמני עומס בלתי נסבל המופעל על מערכת נפשית צעירה כשלו. פתרון זה מעורר בילד אשמה. כדי להקטין את תחושת האשמה, מנסה הילד 'להצדיק' את דחיית ההורה על-ידי הגמקתה בהתנהגות שלילית של ההורה כלפיו. עם זאת, השנאה החד-מימדית מאפשרת לילד באורח פרדוקסלי להמשיך ולחשוב על ההורה, ולהתייחס לקיומו בעוצמה רגשית רבה, גם אם בעלת תוכן שלילי, וכך לא ממש לאבד אותו (את דמותו המופנמת).

5. מערכת האחאים מול ההורה המסורב: יש מצבים שבהם מחזקת מערכת האחאים (siblings) את הקשר בתוכה סביב שנאה ודחייה של ההורה המסורב. קשר של אחד מהאחים עם ההורה המסורב מתפרש כבגידה, ומעמיד בסכנה את מקומו של הילד במערכת זו. הילד מוותר על הקשר עם ההורה על מנת להמשיך ולהשתייך למערכת האחיים התומכת והמתגמלת.

6. נוכחות בן/בת זוג חדשה במערכת: כניסת בני-זוג חדשים למערכת מצריכה דרכי התמודדות חדשות ונוספות כדי לא להחמיר את קונפליקט הנאמנויות של הילד. מפגשים עם ההורה המסורב ובן/בת-זוג החדש נתפסים אצל הילד לעתים כבגידה ברעצמו, או בהורה המשמורן. המערכת הבלתי גמישה אינה מאפשרת לילד טווח זמן, הנחוץ לו כדי להסתגל לנוכחות בן/בת-הזוג החדש, ולידיעה שבן/בת-הזוג לא מסכן את מקומו ביחסים עם ההורה. כאשר, לעומת זאת, מצטרף בן/בת-זוג חדש להורה המשמורן, נדרשת מהילד הסתגלות למערכת חדשה. לעתים מערכת זו מציגה בגלוי או בסמוי את בן/בת-הזוג החדש כהורה אלטרנטיבי. במקרים אלה עלול הילד להידחק לבחירה של ויתור על ההורה הביולוגי שלו.

עקרונות מנחים בעבודה הטיפולית

הגישה המנחה אותנו בבסיס העבודה היא מתן מקום מרכזי לשני ההורים ושיתופם כאנשים בוגרים בבניית תוכנית ההתערבות. נלקח בחשבון מיגוון הרגשות המת-עוררים בעת המשבר, תוך התייחסות לרמת החרדה של כל אחד מההורים. חשיבה והתייחסות טיפולית אלו מביאות לשיתוף פעולה רב יותר של ההורים ולהפחתת ההתנגדות. תכופות מסוגלים ההורים להציע רעיונות מתאימים יותר לפתרון מצבים שונים, מאשר אנו המטפלים, וזאת מתוך הכרותם את המערכת המשפחתית וצרכיה. המטפל חייב להיות מודע לרגשות הקשים של כשלוך, כעס, אכזבה, אי-

צדק, רצון לנקמה, ולתת להם מקום חשוב בטיפול (15, 16, 17). יש לצאת מנקודת הנחה שהחרדה לגורל הילד, והרצון ההורי להגן עליו הם אותנטיים. המטרה היא לסייע להוריים לשחרר את הילד מתפקיד הסרבן על-ידי גיוס המשאבים ההוריים והעברת האחריות אליהם.

משמעות המושג 'קשר הורה-ילד' – הגדרת הסרכנות כפתרון זמני, שמספק הילד למערכת שהופר בה האיזון, מאפשרת למטפל לא לוותר על הדגשת חשיבות הקשר של הילד עם שני הוריו להתפתחותו התקינה בעתיד. קשר עם שני ההורים הוא תנאי חשוב לפיתוח היכולת ליצור קשרים אינטימיים ולבנות זוגיות ומשפחה כבוגר. בואן (12, 13), המדבר על המושג נתק רגשי, מדגיש כי הנתק הוא מנגנון הגנה פנימי בו בוחר ילד או מבוגר שאינו מסוגל להתמודד עם יחסי קירבה ריגשית להוריו. בואן מצייץ כי ההורה ממנו ניתק הילד את קשריו ממשך להיות משמעותי במודע ולא במודע, ודמותו המופנמת מתעצמת באופן שלילי ומזיקה לדימוי העצמי של הילד. בואן מזהיר שכאשר אדם משתמש בנתק כדי להגן על עצמו, גובר הסיכון להופעת סימפטומים פסיים או דיכאון, וקטנה יכולתו לפתח יחסים אינטימיים בריאים בעתיד (13). במפגש עם המשפחה שבה מופיע הסימפטום יהיה הדגש הטיפול על מעבר הדרגתי מצורת פתרון אחת לקשר (נתק) אל מערכת פתרונית מורחבת. המוטיב המרכזי הוא שינוי הגישה של 'הכול או לא כלום'. התפתחות הקשר היא איטית ודינמית, ומרחיבה את המושג המשפטי 'הסדרי ראייה' להסדרי קשר. בשלבים השונים מציע המטפל אלטרנטיבות כמו מכתבים, שיחות טלפון, או פגישות עם הילד המסרב בליווי איש מקצוע, עד למפגש עצמאי (הסדרי ראייה) עם ההורה.

הבנת המושג 'הורות משתנה' וקבלת מוגבלות ההורה – תהליך הגירושין והפרידה בין ההורים גורם, בהכרח, שינוי בדפוסי ההורות ויש צורך להתאים את דפוסי ההורות לנסיבות המשתנות. יש לזכור, כי אצל הורים רבים, בשל המשבר, יש ירידה בתיפקוד ההורי. לעתים קרובות, מצאנו כי הציפייה אצל ההורים (וגם אצל המטפלים) היא להורות 'מושלמת או אידיאלית' דווקא בזמן קשה כל כך. ציפייה זו גורמת לחרדה רבה בשל חוסר היכולת להגשימה. המטרה הטיפולית היא להתייחס לא להורות המושלמת, אלא לאיכויות הוריות ייחודיות, הקיימות אצל כל הורה. מטרת ההורה אינה הורות אידיאלית, אלא מיצוי מירבי של מרכיבי ההורות הייחודיים לו והתאמתם לצורכי ילדו.

חשיבות מושג השייכות – הסתגלות ילדים בתהליך גירושין תלויה בהמשגה נכונה ורחבה של מושג השייכות. לדברי סמילנסקי (4), מושג השייכות קשור להבנת הילד שכל אחד מהוריו ממשיך להיות הורה האוהב אותו, גם אם אינו גר איתו וגם אם הוא כועס מאוד על ההורה השני. שייכות אינה קשורה לכמות הקשר, אלא לעצם קיומו

המתמשך והבלתי תלוי, גם בתקופות משבר בהן נפגעת היכולת ההורית.

זכותו של הילד לממש בבוא הזמן את הקשר עם שני הוריו – זכות זו היא הבסיס המרכזי עליו נשענת החשיבה שלנו. זהו מסר המצביע שמחד-גיסא, יש ציפייה שהקשר יתקיים, ומאידך-גיסא, הגדרת מימוש הקשר היא רחבה ביותר ומותאמת לקצב ולצרכים הייחודיים של כל משפחה. הדגש העיקרי מתמצה בביטוי "בבוא הזמן". המטפל אינו נכנס לסד הזמן שמציבים כל הצדדים: לא להצהרת הילד: "לעולם איני רוצה לראות אותך", לא לדרישת ההורה המסורב לראות את ילדיו כאן ועכשיו, וגם לא להצהרת ההורה המשמורן שהוא מוכן לשתף פעולה עם כל הסדר ביקורים, אך אינו יכול לעמוד מול התנגדות הילד. מטרתנו היא להשאיר פתח או גשר, ולו הצר ביותר, של קשר בין הילד ובין ההורה המסורב, עד אשר המערכת תהיה בשלה לוותר על הסימפטום (נתק), וניתן יהיה לממש את הקשר הפיסי דרך אותו פתח צר שנשאר לאורך זמן. הפתח עשוי להישמר דרך מכתבים, שיחות טלפון וכו', גם אם הוא חד-צדדי מההורה אל הילד.

עבודת הצוות הטיפולי – מורכבות המערכת המשפחה-תית בה אנו דנים יוצרת מפגש מורכב של לחצים על המטפל: לחצים מצד המשפחה על חלקיה השונים, מצד מערכות חיצוניות כמו בתי-משפט, מוסדות חינוך וטיפול בקהילה. מורכבות זו מחייבת עבודת צוות, המשמש למטפל כצוות חשיבה, המסייע לניטרול דעות קדומות ומאפשר נייטרליות מירבית. עבודת הצוות מאפשרת בניית מודל התערבות ייחודי לכל משפחה. כמו כן, הדרך של עבודת הצוות משמשת כמודל לפתרון בעיות למטופלים, והצגת הפתרונות המוצעים בצורה המעוררת אמון וביטחון.

מטרות וטכניקות בטיפול

בחרנו לפרט מספר טכניקות עיקריות שמצאנו כיעילות בעבודתנו עם המשפחות המתוארות.

1. עבודת צוות: אנו משתמשים במספר כלים טיפוליים בהם מעורב הצוות כולו או חלקו:
 - א. כפל מטפלים: אחת המטרות החשובות בטיפול במשפחות במשבר גירושין קיצוני היא יצירת דיפרנציאציה בתוך המערכת המשפחתית (כפי שמפורט בפרופיל). אחת הדרכים היא עבודה של שני מטפלים. לעתים קרובות החרדה של כל אחד מההורים מעלה באופן קיצוני את הצורך שלו בהגנה, הכלה ונאמנות. חוסר היכולת לעמוד במצבים אמביוואלנטיים משפיע גם על היכולת לקבל את מושג הנייטרליות של המטפל; לכן, יש צורך במטפל שייצג באופן בלעדי את הצרכים של כל הורה. לכל אחד מההורים מוצמד מטפל אישי,

דבר המאפשר הכלה דרך הצטרפות המטפל למטופל כ'אני משלים'. צורת עבודה זו מאפשרת למטפל להתפנות להכלת המטופל שלו, ללא צורך לשמור על אובייקטיביות מתמדת, הנדרשת במצבים בהם אנשים נמצאים במאבק כוח. שני המטפלים מקיימים ביניהם דיאלוג מתמשך, לעתים בנוכחות המטופל-לים, במטרה לייצג את מקומו של כל אחד מהמטפלים בתהליך. עבודת שני המטפלים משמרת גם כמודל למשא ומתן וקבלת החלטות.

ב. ריבוי מטפלים כמדגיש של אחריות ההורים: יש מצבים בהם מגיעה משפחה לטיפול עם החלטה של בית-משפט או בית-דין רבני שההורה המסורב יראה את ילדיו רק בהשגחת גורם טיפולי. במצב כזה אנו בוחרים להדגיש את אחריות ההורים על ידיהם, אחריות שלכאורה הופקעה מהם על-ידי בית-המשפט והועברה לגורם טיפולי. במקרה כזה איש מהצוות יתחלף בכל פגישה, ויהיה פסיכי ככל הניתן, כדי שהתקשורת תהיה ברובה בין ההורה לילד ואילו המטפל ישמש כמתווך בלבד, זאת כדי לאפשר להורים לפתח את תפקידם ההורי ולא להעבירו למטפל.

2. שימוש במראה חד כיוונית: המראה החד-כיוונית משמשת כדרך לצפות באינטראקציה בין כל אחד מההורים לבין כל אחד מילדיו.

לדוגמה: המטפל נמצא עם ההורה והילדים בחדר והצוות צופה בהם. לעתים הילד וההורה נמצאים לבד בחדר והצוות צופה. במצבים בהם ההורה המשמורן מגלה רמה גבוהה של חרדה לשלום הילד, חרדה שאינה מאפשרת לו להיפרד מהילד, ו'להפקירו' בידי בן-הזוג הנחשב בעיניו למסוכן ביותר, אנו משתמשים במראה החד-כיוונית, כשההורה המשמורן מצטרף לצוות הצופה בילד ובהורה השני מבעד למראה החד-כיוונית, ומאזין לתגובות אנשי הצוות ולחווה דעתם המקצועית. נקודת מבט חדשה זו מאפשרת לו לשאול שאלות, לקבל מידע ולצפות במגע בין הילד לבין ההורה השני. תהליך זה מאפשר הפחתת החרדה ומונע מניפולציות של ההורה המשמורן בעתיד. התרחקות הדרגתית של ההורה המשמורן מהמראה מאפשרת לילד להישאר לבד עם ההורה 'המסורב'. ההתרחקות נעשית בשלבים שבהם ההורה המשמורן מצטרף למטפל מאחורי המראה החד-כיוונית, לעתים כשהדלת פתוחה והילד יכול לראותו, ובהדרגה המטפל וההורה המשמורן עוברים לחדר אחר ומאריכים את זמן ההתרחקות. בסופו של דבר מתאפשרות פגישות של ההורה המסורב עם הילד, ללא נוכחות ההורה המשמורן.

3. עבודה אישית עם כל אחד מההורים: אחת המשימות העיקריות של תהליך הדיפרנציאציה היא להפריד, באמצעות טיפול אישי, בין תפקוד הפרט בתת-המערכת ההורית לתפקודו בתת-המערכת הזוגית. מדובר על תהליך דינמי של הפרדה בין צורכי מבוגר לצורכי הילד. הציפייה היא שהמבוגר יהיה מסוגל לשחרר את הילד מהצורך לקחת חלק במאבק הזוגי. אחד הכלים שנמצא יעיל בטיפול הפרטני הוא עבודה על הגיינוגרם האישי (12). כלי זה מאפשר בירור של

נאמנויות ראשוניות, מיתוסים, עמדות ודפוסי התמודדו במשפחה המוצא. לעתים קרובות נראה שנתק מתמש מדמויות משמעותיות, כמו הורים, אחים ואחיות, היוו פתרון מקובל במצבי קונפליקט וחרדה שונים במשפחו אלו. דפוס פתרון זה מועתק גם למצבי הקונפליק העכשוויים. הטיפול הפרטני נותן מקום לרגשות נקמו עלבון וחיסול חשבונות בעזרת ונטילציה, פנטזיה מודרך ופסיכודרמה. כך מתאפשר שחרור הילד מתפקיד המוצי לפועל של נקמת ההורה.

מטרה נוספת בטיפול הפרטני היא לסייע להורים לעבו תהליך של אבל (17) על התנפצות הפנטזיה של משפח והורות אידיאליות. המטפל מסייע להורה לפתח מודל הורו אלטרנטיבי המתאים לכישוריו הייחודיים; מודל שיפריד ב ההורה לילד ויתחשב גם בצורכי הילד ורצונותיו. המטפן עוזר להורה 'המסורב' להמשיך להשקיע ולהושיט יד לילד גם אם הילד איננו מסוגל באותו זמן להיענות. המטפל ער להורה לקבל את מושג הקשר במשמעותו הרחבה ולבנו תוכנית שתאפשר בניית גשר אל הילד. תהליך זה קשה, שו נדרשים מההורה 'המסורב' הרבה אורך רוח ובגרות והמטפן חייב 'להכיל' את הכעסים, התיסכולים ותחושת חוג האונים של הורה זה. ההורה המשמורן חייב גם הו להתמודד עם החרדה שלו ולמצוא לה פתרונות מתאימינ 4. הדרכה הורית: בהדרכה ההורית אנו שמים דגש ו פיתוח יכולתו וכישוריו הייחודיים של כל הורה והדו הטובה ביותר ליישום קשר עם ילדו בצורתו הרחבה ביותר למשל: הדרכת ההורה בכתיבת מכתבים, משלוח קלטו אודיו ו/או וידאו, מתנות מותאמות לגיל, קשר טלפו מבוקר וכיו"ב.

5. שיתוף בני-הזוג החדשים של ההורים: שיתוף ו חשוב ביותר בתהליך הטיפול. חשוב לבדוק את תפיסותי עמדותיו וציפיותיו של בן/בת-הזוג החדש, על מנת להב את מקומו ותפקידיו במערכת הזוגית החדשה שנוצר ולעזור לו ולמערכת כולה להגדיר את מקומו בה. מצא פעמים רבות כי 'החווה' הזוגי בין ההורה לבן/ת-הו החדש/ה מושתת על הבנה שיש להקים מערכת חדש שתספק 'הגנה' מפני בן/ת-הזוג הקודמים. הבנת 'חווה' וניסיון להכניס תכנים נוספים לזוגיות מאפשרים לזוג החד להתפנות למשימות התפתחותיות אחרות, ולילד למשימות ההתפתחותיות שלו.

6. שימוש בסמכות בית-המשפט: בידי בית-המשפט ובית-הדין נמצאת הסמכות להחליט שנתק בין הורים לילד אינו אלטרנטיבה. מצאנו כי המעורבות של רשויות הח בליווי התהליך הטיפולי, על-ידי קביעה חד-משמע ופסיקה האומרת כי אין לאפשר נתק בין ההורה המסו לילד או לילדים, ודיווח שוטף של המטפל לבית-המשפט כפי שמתאר השופט פורת (18), מחזקת את התהל הטיפולי. פסיקה מסוג זה מהווה מסגרת לתהליך הטיפוי

המחייבת את המשפחה לאתד ולהפעיל אלטרנטיבות אחרות לקשר, מאשר נתק.

7. עבודת המטפל עם גורמים ברשת החברתית הרחבה: הפתרון ההרסני של המערכת, שבה הילד מסרב לקשר עם אחד מהוריו, מוזן לעתים קרובות לא רק על-ידי ההורה השני. גורמים שונים, כמו משפחת המוצא, סבים, סבתות, דודים ודודות, בני-זוג חדשים, עורכי-הדין של כל אחד מהצדדים, דמויות חינוכיות ועוד, תורמים גם הם את חלקם לסרבנות הילד. מגיסינונו, חשוב לגייס גורמים משמעותיים אלה. יש צורך להתחלק איתם ולשתפם בדאגה לשלום הילד. אלה הם המצבים שבהם נדרשות מהמטפל מיומנויות של גישור וניהול המקרה (case management), כך שכל הנוגעים בדבר יסכימו להתגייס למטרת-העל, שמשמעותה חידוש הקשר בין הילד להורה.

8. אמצעים טיפוליים נוספים:

מכתבי הזמנה: כעובדים סוציאליים, פקידי סעד לסדרי דין, שפעמים רבות נפגשים עם המשפחה בעקבות צו של בית-משפט, גיבשנו מכתבי הזמנה להורים ולילדים בנפרד. מטרת המכתב היא להבהיר להורים כבר מתחילת התהליך שהסמכות שהקנה לנו החוק אינה מפיקעה את אחריותם וסמכותם ההורית. מצאנו שמכתב זה, המפרט מי אנחנו ומה התהליך שהם אמורים לעבור, מפחית חשדנות וחרדה ומגביר שיחוף פעולה.

מכתבים טיפוליים: המטפל והצוות כותבים להורים ו/או לילדים מכתבים בהם ניתנים מסרים בהתאם לתפיסה שעומדת מאחורי עבודתנו הטיפולית (19, 20, 21).

הפניה לספרות מקצועית: אנו מפנים את ההורים לקריאת ספרות בנושא פרידה, גירושין והשפעותיהם, הן על המבוגר והן על הילד. קיימים דפי מידע של משרד העבודה והרווחה וכמו כן ערכנו תוכנות הדרכה בנושאים: תגובות ילדים לגירושין, חשיבות ההסבר לילד, ומדריך לקשר עם בן-הזוג לשעבר.

מקרה א'

משפחת א' הגיעה לתחנה ליעוץ בחיי נישואין ומשפחה בשנת 1991, כשהמערכת הזוגית נתונה במאבק קשה. במשפחה שתי בנות בגילם 9 ו-12. הבת הצעירה היתה בקשר קבוע עם אביה. הבת הגדולה סירבה לקיים כל קשר איתו. היא היתה מעורבת מאוד רגשית במערכת הזוגית והזדהתה עם תחושות האם. קשה היה לה להפריד בינה כנערה לבין אמה והיתה מוצפת ברגשות כעס ורדייה כלפי האב, בעוד שאת האם תפסה כקורבן. כאשר הגיע האב לקחת את הבת הקטנה, נהגה הבת הגדולה להשליך אל האב פתקים. האב ראה בכך עדות לרדייה ושנאה כלפיו. בשיחות אישיות איתו השתמשנו בפתקים אלה להביאו למודעות כי זוהי דרכה של הילדה לשמור על קשר עמו ולהשאיר את דמותו בתודעתה, גם אם הדבר נעשה באופן שלילי. האב הודרך להרים את הפתקים ולקיים הסדרי קשר עם הבת הגדולה בצורת מכתבים ומתנות ושיחף בכך פעולה. בד בבד, נערכו עם האב שיחות אישיות במטרה לעזור לו להתמודד

עם התיסכול שבדחיית הבת אותו, ללמוד אלטרנטיבות תקשורת בהתאם ליכולתו ההורית וכן לאפשר לו המשך קיום סדרי ראייה עם הבת הקטנה, מבלי לערבה במערכת היחסים שלו ושל הבת הגדולה.

בשל הכעסים והזעם שחווה האם, היה צורך במטפל נוסף, שילווח אותה בתהליך הפרידה הזוגי. תהליך זה הביא להפרידה בין תיפקוד זוגי לתיפקוד הורי. בנוסף, התקיימו מפגשים עם שני ההורים בנוכחות שתי המטפלות, כאשר כל מטפלת משמשת דמות הורית מכילה ומגינה של אחד ההורים. זאת במטרה לעזור להם להתגבר על נקורות מחלוקת, לאפשר תקשורת בונה יותר ולתת מודל של תקשורת שונה, ישירה ונכונה יותר.

למפגשים אלה הוגררה מראש מסגרת של זמן. התקיימו סך הכול 20 מפגשים אינדיבידואליים והוריים במשך כשנה. לאחר מכן, נערכו פגישות מעקב אחת לשלושה חודשים. לאחר כשנתיים של הסדרי קשר יצרה הבת, ביוזמתה, קשר ישיר עם אביה. תחילתו בטלפונים, בהם האשימה אותו וכעסה עליו, והמשכו במפגשים קבועים.

מקרה ב'

משפחת ב' הגיעה לתחנה ליעוץ בחיי נישואין ומשפחה בעקבות צו של בית-משפט, ועוברי התחנה ליוו אותה במשך מספר שנים. בני-הזוג נישאו לאחר שהתברר להם הריון בלתי מתוכנן. האב, יליד קיבוץ, הוא בן למשפחה המתאפיינת בנתקים רבים, במריבות קשות, וביחסים עוינים בינו לבין אחיו ובינו לבין הוריו. האם היא בת יחידה להורים ניצולי שואה, אשר הגנו ושמרו עליה מכל משמר והיו מעורבים מאוד בחייה. הם התנגדו לנישואין וראו את חתנם כאדם בוטה.

כבר בתקופת ההריון של ב' הבינו בני-הזוג כי חייהם המשותפים לא יעלו יפה. הם לא הצליחו לבנות קשר משמעותי והתערבות הורי האשה רק הגבירה את המתח והעוינות. האב עזב את בית המשפחה ולא חידש שום קשר עם האם, אלא לאחר לידת הבת. חידוש הקשר נוצר לאחר שהאם תבעה את האב למוזנות ובתגובה תבע האב קשר עם בתו כתנאי לתשלום המזונות. הקשר בין האב לבתו ידע עליות ומורדות, אך התקיים פחות או יותר בצורה סדירה וללא פיקוח ער אשר מלאו לבת 4 שנים. באותה עת הואשם האב על-ידי האם בניצול מיני של הילדה בעת ביקוריה אצלו. האשמות אלו הקצינו את היחסים וגרמו למשבר חריף מאוד, שהצריך פעולה אינטנסיבית על מנת להעריך את הסיכון לילדה וקביעת הסדרי קשר וראייה מוגנים בין האב לבת.

תקופה זו, שבה חוייב האב לראות את בתו בהשגחה, יצרה משקעים של איבה וקונפליקטים נוספים. בהדרגה, סירבה הילדה להיפגש עם אביה (למרות שנקבע כי האב לא ניצל מינית את בתו). הילדה, אשר לא יכלה להכיל את המאבק המתמשך בין הוריה, החלה לרלל' את הפגישות עם האב. המעברים מהורה להורה נעשו קשים יותר ויותר, כשכל אחד מהם מוצא דרך להשתמש בבת: כמוקד חרדות, מצד אחד (אצל האם), ולכעס, מצד שני (אצל האב). כאשר הגיעה הבת לגיל 8, החלה להבין שיש ביכולתה לפסוק' על הכרעת הקרב על-ידי כך שתסרב לכל קשר עם אביה, וכך עשתה. עמדתה השלילית כלפי האב הלכה והוקצנה עד כדי כך שסירבה לכנותו אבא ודרשה שגם המטפלים יכנו אותו בשמו הפרטי בלבד. היא נהגה לחזור שוב ושוב: "זהו אבא ביולוגי, הוא רק נתן לאמא ודע זהו".

1989.
Gardner R., Legal and psychotherapeutic approach to the treatment of parental alienation syndrome families: When psychiatry and the law join forces. Court Review, 28: 14-21, 1991.

ברגמן ז., ויצטום א., חטיפת ילד בידי הורה והתסמונת של התנכרות ההורה. שיחות, ט' (2): 1995.
סמילנסקי ש., פסיכולוגיה וחינוך של ילדים להורים גרושים. תל-אביב, אה, 1990.

Isaacs M., Montalro B., Abelson D., The difficult divorce. New York, Basic Books, 1986.

ולרשטיין ג., קלי ג., אחרי הגירושין. תל-אביב, זמורה-ביתן, 1984.

Wallerstein J. and Blakeslee S., Second chances. New York, Ticknor and Fields, 1989.

Wallerstein J., The long term effects of divorce on children: A review. J. of Am. Academy of Child and Adolescent Psychiatry, 30: 349-359, 3 May, 1991.

Sprenkle D. (Ed.), Divorce therapy. New York, Haworth Press, 1985.

אילון ע., איזון עדין. תל-אביב, ספרית פועלים, 1974.

Mahler M., Pine F., Bergman A., The psychological birth of the human infant: Symbiosis and individuation. New York, Basic Books, 1975.

Bowen M., Family therapy in clinical practice. New York, Jason Aronson, 1978.

Kerr M., Bowen M., Family evaluation. New York, Norton, 1988.

Boszormenyi-Nagy I., Spark G.M., Invisible loyalties. New York, Bruner/Mazel, 1984.

Bohanman P., Divorce and after. Garden City, N.Y., Doubleday, 1971.

ויורסט ג., החיים, אבידות הכרחיות, ויתורים גורליים. תל-אביב, הדר, 1988.

פינקוס ל., המוות והמשפחה. תל-אביב, ספרית פועלים, 1974.

פורת ח., על הזיקה בין עבודת פקיד הסעד לעבודת בית המשפט. מתוך אוגון פקיד סעד לסדרי דין, בעריכת הרמל, משרד העבודה והרווחה, 1990.

Wood C., Easleg N., Post session letters: Reverberations in the family treatment systems. J. of Strategic and System Therapies, 7: 35-52, 1988.

Pearson L., The use of written communications in psychotherapy. Florida, Charles Thomas Press, 1965.

Week G., L'abate L., Paradoxical psychotherapy: Theory and practice with individuals, couples and families. pp 152-170. New York, Bruner/Mazel, 1982.

Haynes M.J., Divorce mediation. Springler, 1981.

שרון ד., שיקולי מנחים בסוגיות משמורת וסדרי ראייה. אוגון פקיד סעד לסדרי דין. בעריכת הרמל, משרד העבודה והרווחה, 1990.

גינס א., מאן ל., תהליך קבלת החלטות. תל-אביב, הוצאת משרד הביטחון, 1986.

זידל ס., גירושין בדרך אחרת. תל-אביב, אור-עם, 1990.

במשך תקופה ארוכה נעשו ניסיונות טיפוליים לעבוד עם האם על תפקודה כהורה ועל חזרות המציפות אותה כתוצאה מהקשר בין הבת לאביה. כמו כן, נעשו ניסיונות טיפוליים לאפשר שמירה על קשר, ולו רק חד-צדדי, על-ידי מכתבים ושיחות טלפון בין האב לבת. ההתקדמות הטיפולית הייתה איטית ביותר. הזעם והכעס של האב היו כה רבים, עד שלא יכול היה להתמיד בתוכנית הטיפוליות השונות ולא הצליח לעמוד בתיסכול של קשר חד-צדדי. מאחר שהבת לא נענתה לניסיונותיו, וגם פסיקת בית-המשפט לא שינתה מאומה, החליט האב להפסיק כל קשר איתה.

סיכום

האתגר הטיפולי העיקרי במערכות משפחתיות אלו הוא לאפשר למערכת המשפחתית להפנים גישה רחבה וגמישה למושג קשר הורה-ילד ולהדגיש את חשיבות ואיכות הקשר בין הילד לשני הוריו. המטרה היא לבנות מערכת יחסים המאפשרת 'הסדרי קשר' המותאמים לצורכי הילד. חשוב לתת להורים מקום מרכזי כשותפים בבניית הפתרונות לתקיעות המשפחתית. לעתים תכופות ההורים מסוגלים להציע רעיונות מתאימים יותר לפתרון מצבים שונים מאשר המטפלים וזאת מתוך הכרותם את המערכת המשפחתית, צרכיה ומגבלותיה. יש גם לתת מקום לבני-זוג חדשים של ההורים.

למרות שאנו מעבירים להורים את המסר שהאחריות על ילדיהם היא, בעיקר, שלהם, הרי עלינו לזכור שכניסת בני-זוג חדשים למערכת המשפחתית מהווה אחד ממקדי הסיכון לקשר שבין ההורה לילדו, ולכן יש צורך להיות ערים לאיזון המופר עם כניסתו של בני-זוג חדש. משפחות אלו מורכבות ביותר ועלולות להציף כל אחד מאיתנו כאדם וכמטפל. קיימת, לכן, חשיבות רבה לעבודה בצוות. כמו כן חשובה הבנת המורכבות המשפחתית מבלי לאכזר את היכולת להבדיל בין עיקר לטפל, בין אפשרי לבלתי-אפשרי, רצוי למצוי, ובין מטרות לטווח קצר למטרות לטווח בינוני וארוך. יש צורך בבניית תוכנית טיפולית רב-שלבית ברורה וגמישה בשיתוף הצוות וההורים. הגמישות ושיתוף ההורים הם מרכיב מרגיע, מפחית חרדה האופיינית במצבים אלה, ומקום לשיתוף פעולה.

אין ספק כי מודל זה זקוק לבדיקה מחקרית מעמיקה יותר ולפיתוח נושאים ספציפיים כמו: 'סרבנות קשר' ומשמעותה אצל מתבגרים, 'סרבנות קשר' ומשמעותה אצל ילדים בגיל הרך, תפקיד תת-מערכת האחאים, משמעות גורם הזמן בתופעת 'סרבנות הקשר' ועוד.

ספרות :

1. Gardner R., Family evaluation in child custody mediation, arbitration and litigation. N.J., Creative Therapeutics,